

تطبیق و تحلیل ساختار معماری و تزئینات دو مسجد-مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا

علی‌رضا خواجه‌احمد عطاری

استادیار گروه صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان

مُحی الدین آقاداتی^۱

دانشجوی دکتری گروه تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشگاه شاهد

بهاره تقوی‌نژاد

استادیار گروه صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان

تاریخ دریافت مقاله: ۹۵/۶/۲۳؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۶/۱۲/۵

چکیده

دو مسجد-مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا از دو مجموعه شهری شاخص دوران شاه سلطان حسین در پژوهش حاضر مورد توجه قرار گرفته‌اند. پژوهش حاضر دو فرضیه را مطرح می‌دارد. نخست اینکه مسجد-مدرسه‌های منتخب در این پژوهش به عنوان شاخص‌ترین بناهای علمی-مذهبی احداث شده در دوره پادشاهی شاه سلطان حسین، به‌خصوص از حیث آرایه‌های معماری، دارای مؤلفه‌های سبک‌شناسانه منظمی هستند و دوم اینکه یکی از عوامل مهم در ایجاد تمایزات و تشابهات موجود در دو بنا نحوه حمایت از آن‌هاست. یافته‌های این پژوهش گویای آن است که مهم‌ترین شاخصه‌های سبک‌شناسانه حاکم بر آرایه‌های دو بنا عبارت است از بهره‌گیری از شاه‌گره‌ها و نقوش هندسی خاص به شکلی بافت‌گونه بر زمینه قطعه‌های کوچک کاشی معرق، با طیف رنگ‌های معین، جایگاه ویژه تقسیمات چهارگانه و کهن‌الگوی چلیپایی و همچنین تقارن‌های گوناگون و بعضی موارد مشابه. به لحاظ محتوایی آرایه‌های معماری بازتاب‌دهنده مضامین اعتقادی شیعه و تمجید از حامی دو بناست. با این وجود و علی‌رغم درج نام شاه در نقطه طلایی سردر دو بنا، در ساختار معماری و تزئینات، تفاوت‌های بسیاری دیده می‌شود، از جمله تفاوت کمی و کیفی ابعاد بنا و وجود عناصر وابسته در بنای چهارباغ که معادلی در بنای علیقلی آقا ندارد. به لحاظ تزئینات نیز تمایزات چشمگیری مشاهده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: هنر ایرانی، معماری صفویه، مسجد-مدرسه چهارباغ، مسجد-مدرسه علیقلی آقا، آرایه‌های معماری.

مقدمه

اصفهان عصر صفوی آمیزه‌ای از میراث فرهنگی باشکوه و طبیعت زیباست که پیشینه‌ای به قدمت تاریخ تمدن و فرهنگ ایران دارد. معماری این دوره به لحاظ وسعت و کارایی دارای ابعاد گوناگونی است و در تمامی ابعاد حیات فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و اقتصادی مردم حضوری زنده و پویا داشته است. از جمله مهم‌ترین ابعاد معماری عصر صفویه، بعد علم‌آموزی، فرهنگ و مذهب است، در این عصر گونه‌های مختلفی از مدرسه در ارتباط با فضای مسجد، یا به‌طور کلی تلفیق فضای نیایشی با فضای تعلیمی را شاهد هستیم که تحت عنوان مسجد-مدرسه عنوان می‌شوند (هوشیاری و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۵) و سمبل واقعی این آیه شریف قرآن است که می‌فرماید: «يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» (آل عمران ۱۶۴- جمعه ۲) که در کنار کارکردها و ابعاد دیگر از جمله: اقتصادی، خدماتی و غیره قرار گرفته‌اند. وجود مسجد-مدرسه چهارباغ (مادرشاه) در قلب مجموعه شهری مادرشاه در خیابان چهارباغ^(۱) اصفهان و همچنین مسجد-مدرسه علیقلی‌آقا در قلب مجموعه‌ای شهری با همین نام که در خیابان بیدآباد^(۲) از جمله نمادهای شاخص معماری اواخر عصر صفویه و زمان شاه سلطان حسین است. یکی از مهم‌ترین عملکردهای صفویان در عالم معماری که به بنا هویت و شخصیت خاصی می‌بخشد، هنرهای به‌کاررفته در ساختمان‌ها است؛ که از جمله شاخص‌ترین نموده‌های آن آرایه‌های کاشی‌کاری است. دو بنای مذکور علاوه بر ویژگی‌های ساختاری، از جهت آرایه‌های معماری نیز دارای غنای قابل‌توجهی هستند. پژوهش حاضر با برگزیدن موضوع تطبیق ساختار و تزئینات دو مسجد-مدرسه از دو مجموعه شهری عصر شاه سلطان حسین صفوی که کمتر مورد توجه قرار گرفته است، علاوه بر تلاش در متمرکز نمودن نتایج حاصل‌شده و پرهیز از کلی‌گویی، به بازشناسی شاخصه‌های سبکی حاکم در این عصر با تمرکز بر این دو بنای شاخص پرداخته است. لذا در کنار شناخت چند جانبه هر بنا، معرفی مختصر مجموعه شهری مربوط به آن انجام می‌گیرد در ادامه نیز شاخصه‌های حاکم بر تزئینات معماری عصر شاه سلطان حسین صفوی با تأکید بر نمونه‌های مورد مطالعه تجزیه و تحلیل و بازشناسی می‌شود.

بر این اساس مطالعه پیش‌رو تلاش دارد در ابتدا به مطالعه و بازشناسی ویژگی‌های دو مسجد-مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا اعم از ویژگی‌های محل قرارگیری دو بنا، ساختار معماری، تزئینات، واقفان و حامیان پردازد و ضمن مطالعه تزئینات معماری و ساختار دو بنا، به تبیین نوع حمایت در دو بنا پرداخته و ویژگی‌های هر بخش را پس از مرحله تجزیه و تحلیل، در نهایت در جداولی با یکدیگر مقایسه کند. هدف از این مطالعه

شناخت ساختار معماری و تزیینات دو بنای مذکور، شناخت همسویی و همگونی عناصر ساختمانی و تزیینی و همچنین تعیین رابطه میان کمیت و کیفیت ساختار معماری و تزیینات با توجه به میزان حمایت از بناهای مذکور و اقتضای محل قرارگیری آن‌ها است. امید است در نتیجه بخش‌های مذکور بتوان به گلچینی از ویژگی‌های سبک‌شناختی حاکم بر آرایه‌های معماری در عهد شاه سلطان حسین صفوی دست یافت.

در این راستا و با توجه به اهمیت و ضرورت پژوهش پیرامون دو بنای مذکور، پژوهش حاضر طی مراحل منسجم سعی در شناخت و تحلیل مهم‌ترین ویژگی‌های این دو بنا در بعد ساختار کلی معماری و آرایه‌ها، ضمن تبیین شاخصه‌هایی همچون نوع حمایت در دو بنا و محل قرارگیری آن‌ها کرده است؛ تا از ره‌آورد بخش‌های مذکور بتوان به شماری از ویژگی‌های سبک‌شناختی آرایه‌های معماری در عهد شاه سلطان حسین صفوی را مورد بازشناسی قرار داد. مراحل مذکور که در قالب متون و جداول، به تناسب هر بحث ارائه گردید، زمینه‌ساز پاسخ به مهم‌ترین سؤال مطرح در پژوهش پیش‌رو است.

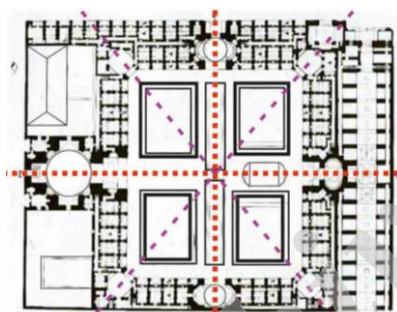
۱. روش انجام پژوهش

روش انجام تحقیق در پژوهش حاضر، تحلیلی-توصیفی است و یافته‌اندوزی آن بر دو قسمت قابل تقسیم است، نخست روش میدانی؛ که به صورت مشاهده مستقیم و تصویربرداری نگارندگان در دو بنای مذکور صورت پذیرفته است؛ و دوم، یافته‌اندوزی کتابخانه‌ای و اسنادی که شامل بررسی غالب منابع موجود پیرامون موضوع، کتب معماری، نقشه‌ها، وقف‌نامه‌ها، سراچه‌ها و غیره بوده است. لازم به ذکر است که در بخش مشاهده دو بنا توسط مؤلفان مقایسه‌ی ابعاد بنا، وسعت عناصر اصلی، کیفیت مصالح و در بعد تزیینات، مسائلی از جمله کثرت، کیفیت، تنوع و غیره مورد توجه بوده است. این مقایسه به مخاطب کمک می‌نماید گستره معماری و تزیینات وابسته به آن را از نظر ویژگی‌های بصری و زمینه‌های اجتماعی بهتر مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد.

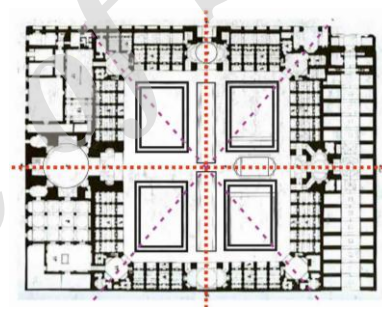
۲. مجموعه مادرشاه و مسجد - مدرسه چهارباغ

بزرگ‌ترین نمونه توسعه شهری با حفظ ارزش‌های گذشته که آخرین دستاورد مهم معماری دوره صفویه را نشان می‌دهد مربوط به مجموعه مادرشاه، در میان باغ بلبل در جوار چهارباغ است، «این مجموعه یادآور شکوه آثار شاه‌عباس اول و دربردارنده یک مسجد-مدرسه به نام (مادرشاه)، یک کاروانسرا، (اسطبل‌ها) و یک بازار بود» (بلر و ام بلوم، ۱۳۸۱: ۴۹۱). مسجد-مدرسه چهارباغ که مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای این مجموعه

به حساب می‌آید، حدفاصل خیابان چهارباغ و کاروانسرای عباسی قرار دارد که «در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ ه‍.ق به دستور شاه سلطان حسین و با حمایت و نظارت مستقیم وی، برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی بنا شده است» (موسوی فریدنی، ۱۳۷۸: ۱۰۷). راجر سیوری، مسجد- مدرسه چهارباغ را باشکوه‌ترین بنایی می‌داند که به دست جانشینان شاه‌عباس اول در اصفهان ساخته شده است (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۶۵). نصر، این مدرسه را حاصل شکوفایی سازمان‌های تعلیماتی شیعه و جزء شاهکارهای هنر اسلامی می‌داند (نصر، ۱۳۵۹: ۶۴). با توجه به پلان بنا، فرم مربع صحن و حیاط اصلی و همچنین جای‌گیری چهار حیاط خلوت در پخ خوردگی‌های چهار طرف صحن اصلی کاملاً قابل تشخیص است. متراژ کلی بنا حدود ۹۰ در ۹۵ (۸۵۵۰ مترمربع) و ابعاد حیاط مرکزی یا صحن در حدود ۶۰ در ۶۵ متر (۳۹۰۰ مترمربع) ذکر شده است (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰)؛ و باغچه‌ها سنبلی از چهارباغ در اندازه کوچک‌تر به صورت فرم چلیپا در این مربع قرار گرفته است (خانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۰).

تصویر ۲. پلان طبقه دوم مسجد- مدرسه چهارباغ منبع: (حاجی قاسمی، ۱۳۷۹: ۵۰). (باز ترسیم: نگارندگان)

تصویر ۱. پلان طبقه اول مسجد- مدرسه چهارباغ منبع: (حاجی قاسمی، ۱۳۷۹: ۴۹)

۳. مجموعه علیقلی آقا و مسجد- مدرسه علیقلی آقا

مجموعه بناهای علیقلی آقا پس از مجموعه سلطانی چهارباغ اصفهان مهم‌ترین بنای دوره سلطان حسین صفوی است. کالبد اصلی این مجموعه بر اساس متن وقف‌نامه دربردارنده: مسجد (شامل صحن مسجد، مدرسه یا حجره‌های فوقانی و سقاخانه مسجد) حمام (شامل حمام بزرگ و کوچک، چهار حوض و یا دریاچه) دکاکین (شامل چهار باب دکان در جنب مسجد) بازارچه (شامل قهوه‌خانه، کارخانه صباغی، کارخانه شعربافی، سی باب دکان، بیست باب حجرات فوقانی) چهارسوق (شامل چهارسوق و سقاخانه) آن است (طبسی، ۱۳۷۸: ۶۰). یکی از عناصر اصلی نشان‌دهنده اصالت مجموعه علیقلی آقا، مسجد-مدرسه آن است. این بنا مربوط به قرن ۱۲ هجری قمری و در زمان شاه سلطان

حسین صفوی است (صنعتی‌زاده، ۱۳۹۲: ۵۰)؛ که در عین وسعت کم دارای نقاط شاخصی نیز است. بر اساس متن کتیبه سردر مسجد و نظر جابری انصاری، ساخت بنای مسجد در سال ۱۱۱۲ هجق شروع شده و زمانی که با دستور شاه سلطان حسین شروع به ساخت و تکمیل این مجموعه می‌کند، بنای مسجد نیمه‌تمام بوده است. او این بنا را ده سال بعد یعنی در سال ۱۱۲۲ هجق به پایان رسانیده و این تاریخ در کتیبه سردر مسجد ثبت شده است (جابری انصاری ۱۳۷۸، ۳۷۲)

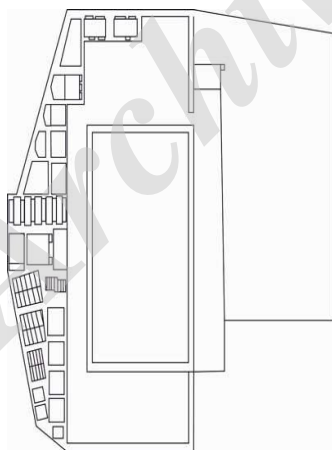

تصویر ۳. کتیبه سردر بنا (نگارندگان)

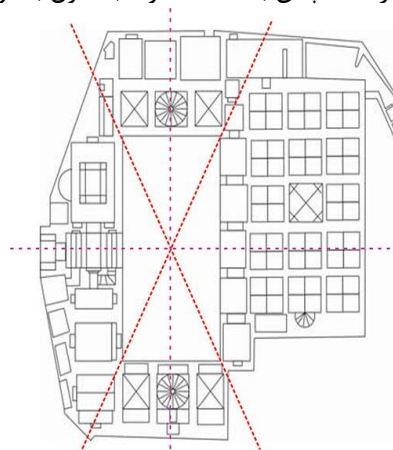
این بنا در تاریخ ۲۲ آذر ۱۳۱۳ به شماره ۲۲۵ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است (لطفی، ۱۳۹۳: ۱۴۴). رفیعی مهرآبادی درباره معماری و آرایه‌های این مسجد نوشته است:

«گلدسته مسجد بر بالای سردر و مسجد با کاشی‌های الوان و نقوش‌هندسی و گره‌سازی مانند طرح‌های مدرسه چهارباغ تزئین شده است، صحن مسجد مستطیل و طولش از شمال به جنوب و حوض و مهتابی ندارد. در طرف جنوب، ایوان و محرابی دارد که از راه‌اش از سنگ مرمر و در بالا دارای کاشی‌کاری معرق نفیس است. در سمت مشرق دارای شبستان کوچکی است که در اواخر قرن سیزدهم به مسجد اضافه شده است» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۷۱۸-۷۱۷).

در ادامه پلان بنا همکف و طبقه اول بنا ارائه شده است.

تصویر ۵. «پلان طبقه اول مسجد علیقلی‌آقا» (طیسی، ۱۳۷۸: ۵۶) (باز ترسیم: نگارندگان)

تصویر ۴. «پلان طبقه همکف مسجد علیقلی‌آقا» (طیسی، ۱۳۷۸: ۵۵) (باز ترسیم: نگارندگان)

۴. بررسی تطبیقی ساختار معماری دو مسجد - مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا

۴-۱. تناسبات و ساختار فضایی

مساحت عظیم مسجد - مدرسه چهارباغ که با ذکر تناسبات در مطالب فوق ارائه گردید، خود گویای جایگاه شاخص این بنای شاهانه، در قیاس با همه مدارس و مسجد - مدرسه‌های عصر صفویه است (پیرنیا، ۱۳۸۲: ۱۱۱). در کنار وسعت کم‌نظیر که نشان از حمایتی شاهانه و مستقیم دارد دیگر اجزاء بنا نظیر ایوان‌ها نیز کاملاً روشمند؛ و وفادار به فرم اصیل چلیپا و چهار ایوانی با وسعت کلی بنا در تناسب بوده و به‌صورت مرتفع، باشکوه و دارای همه جزئیات نظیر گنبد، مناره، گلدسته، محراب و منبر و دیگر جزئیات تعریف‌شده برای یک بنای کامل و ایده‌آل ایرانی - اسلامی در متون کهن و منابع ذکرشده، بنا گردیده است در مقابل مسجد - مدرسه علیقلی آقا، باوجود همه زیبایی‌ها در مقابل بنای چهارباغ بنایی کم‌وسعت است؛ و در اندک نوشتاری پیرامون وسعت دقیق آن صحبت شده است؛ از جمله طبعی در پایان‌نامه خود به نقل از جابری انصاری (۱۳۲۱)، ابعاد کل این مسجد - مدرسه را در حدود هزار و دویست ذرع ذکر می‌نماید (طبعی، ۱۳۷۸: ۵۵). نکته مهم در اینجا، علاوه بر وسعت اندک صحن، ساختار ساده و بی‌آلایش آن به لحاظ ساختار معماری است به‌گونه‌ای که صحن فاقد ایوان به معنای دقیق کلمه و همچنین نمادهای هم‌سازی با طبیعت همچون: نهر، باغچه و غیره است؛ و قاعده تقسیم‌بندی چلیپایی یا چهارگانه که از اصول سنتی معماری عصر صفویه است به شکلی کم‌رنگ‌تر در آن دیده می‌شود. تمام موارد ذکرشده در کنار نبود عناصری چون گنبد، مناره و غیره گویای تفاوت سطح حاصل‌شده است؛ که به نظر می‌رسد در نتیجه حمایت ضعیف‌تر به نسبت بنای چهارباغ است.

۴-۲. عناصر و اجزاء

در این قسمت به صورت خلاصه بخش‌های اصلی دو بنا در قالب متن و پس از آن به صورت منسجم و نظام‌یافته در قالب جدول ارائه می‌گردد.

ورودی: مسجد - مدرسه چهارباغ دارای ورودی‌های اصلی و فرعی در جبهه غربی و شمالی است. موقعیت ورودی اصلی مدرسه عقب‌تر از لبه معبر است و «با ایجاد فضایی سرپوشیده (کنه پوش) فضای حرکتی معبر را از مکث ورودی جدا کرده است، سردر بنا به پهنای ۷ متر و ارتفاع ۱۶ متر، کتیبه‌ای با کاشی سفید معرق دارد» (هنرفر، ۱۳۴۴: ۶۸۹). بعد از سردر ورودی، هشتی و درگاهی تعبیه شده است که دسترسی به صحن، ایوان غربی و فضاهای جانبی را میسر می‌سازد. بنای علیقلی آقا نیز در قسمت ورودی، شباهت‌هایی با بنای چهارباغ دارد. علاوه بر این که در ساختار قرار گرفتن آن کمی عقب‌تر از معبر است به جهت پرداختن به جزئیات این قسمت، نیز

مشابهت‌هایی وجود دارد. هرچند در ابعاد و سلسله‌مراتب اجزاء سردر نسبت به بنای چهارباغ در رتبه پایین‌تری قرار می‌گیرد. در این بنا نیز بعد از سردر، هشتی قرار گرفته که به صحن، حجره و دیگر بخش‌ها دسترسی می‌یابد.

صحن: متناسب با اقلیم گرم و خشک اصفهان، در بنای چهارباغ، وجود باغچه‌ها و نهر آب (فرشادی) که از زیر ایوان غربی وارد شده است، در ایجاد فضایی بانشاط و سرسبز برای تعلیم و عبادت، کارایی بسیار دارد. این نهر بعد از جریان یافتن در بستر سنگی به عرض ۶ متر، از زیر ایوان شرقی خارج می‌شود؛ و به‌عنوان یک هواکش مصنوعی محیط مطبوعی را فراهم می‌سازد (ملازاده، ۱۳۸۱: ۵۲). چهارگوشه این بنا با چهار فضای هشت‌ضلعی ساخته شده که علاوه بر گردش ملایم دید از نظر بصری در عمل نیز امکانی برای ایجاد حجره‌های بیشتر پدید آورده است. (هردگ، ۱۳۷۶: ۲۸) در مقابل مسجد- مدرسه علیقلی‌آقا دارای یک صحن کوچک فاقد باغچه، حوض و مهتابی است. (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۷۱۸) که البته دیوارهای آن مزین به کاشی‌های هندسی گوناگون است.

نمازخانه و مسجد: فضای مسجد در بنای چهارباغ، در دل ایوان جنوبی قرار گرفته و تماماً روبه‌قبله بنا شده است، دارای گنبدی از نوع نارگسسته و به شکل دوپوسته است. این گنبد از نظر تناسب معماری و زیبایی طرح کاشی‌کاری بعد از گنبد مسجد شیخ لطف‌الله دارای اهمیت بسیاری است (هنرفر، ۱۳۷۶: ۸۹). علاوه بر این گنبدخانه با طرح هشت‌ضلعی، دارای محراب و منبر سنگی مرمرین شاخصی نیز هست. فضای مسجد و شبستان در بنای علیقلی‌آقا در سمت مشرق صحن قرار گرفته و به نسبت دیگر قسمت‌های بنا از وسعت مناسبی برخوردار است لیکن فاقد هرگونه کاشی‌کاری، تزئینات و همچنین در چوبی شاخص است. اطلاعات پیرامون ساختار دو بنا که مختصری از آن در متون فوق ارائه گردید به صورت منسجم در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

جدول ۱. مقایسه عناصر و ساختار معماری دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا

عنوان	عناصر معماری	مسجد- مدرسه چهارباغ	مسجد- مدرسه علیقلی‌آقا	توضیحات
عنوان وجه اشتراک و افتراق معماری دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا	هندسه	مربع شکل	مستطیل شکل	پلان بنا که به‌عنوان مبنای اصلی قرارگیری عناصر دیگر بنا شناخته می‌شود در بنای چهارباغ بیشتر از قاعده اصیل مربع و چلیپا تبعیت دارد
	مجموعه‌سازی	عضو اصلی مجموعه شهری مادرشاه	عضو اصلی مجموعه علیقلی‌آقا	هر دو بنا در کنار دیگر بناهای خدماتی یک مجموعه شهری شاخص را تشکیل داده‌اند.
	نهر آب	همسایگی با نهر آب فرشادی	همسایگی با نهر بابا حسن (شعبه‌ای)	حضور طراوت‌بخش نهر آب (مادی) در مجاورت هر دو بنا

		از نهر فدین)	مشهود است.
عناصر ورودی	سردر ورودی	در راستای معبر	سردر هر دو بنا به موازات محل عبور است.
	ورودی‌ها	ورودی اصلی و فرعی	دو بنا دارای ورودی‌های اصلی و فرعی هستند.
	ساختار هشتی	مستطیل شکل	ساختار مشابه هشتی ورودی
	چگونگی ارتباط	دسترسی با شکستگی به ایوان، صحن و فضاهای جانبی	نحوه ارتباط ورودی با دیگر عناصر در دو بنا کاملاً متفاوت است.
صحن	ساختار فضایی	چهار حیاط هشت‌ضلعی در چهار گوشه صحن	فاقد حیاط‌های خلوت بسیار متفاوت است.
	نماسازی	چهار ایوان در راستای ایوانچه‌ها	تفاوت در قرارگیری ایوان‌ها
	همسازی با طبیعت	باغچه، حوض، سنگاب	همسان‌سازی بیشتر با طبیعت در مسجد- مدرسه چهارباغ
	پلان	مستطیل	پلان نمازخانه دو بنا متفاوت است.
تناسبات	موقعیت قرارگیری	سمت ایوان جنوبی	جهت و نحوه قرارگیری مسجد و شبستان در دو بنا متفاوت است.
	محل قرارگیری	طبقه دوم	وسعت و ساختار کلی دو بنا تفاوت‌های بسیاری دارند
تفاوت‌ها	نماسازی	به صورت قرینه در دو طرف ایوان	رعایت قرینه‌سازی در ساختار حجره‌ها در بنای چهارباغ و عدم رعایت در بنای علیقلی‌آقا
	تعداد	بیش از صد حجره	تعداد کاملاً متفاوت حجره‌ها در دو بنا
	محل قرارگیری	طبقه دوم	محل قرارگیری حجره‌ها شباهت‌هایی دارند.
عناصر نمادین	گنبد و گلدسته	گنبد عظیم و گلدسته	وجود عنصر شاخص گنبد در بنای چهارباغ
	مناره	مناره‌های عظیم و شاخص	وجود مناره شاخص در بنای چهارباغ
	سقاخانه	فاقد سقاخانه	وجود عنصر سنتی سقاخانه در بنای علیقلی‌آقا

(نگارندگان)

در ادامه در جدول (شماره ۲) بخش‌های اصلی بنا همراه با تصاویری در مقام قیاس قرار گرفته‌اند.
جدول ۲. ساختار و عناصر معماری دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا در یک نگاه

مسجد- مدرسه علیقلی آقا	مسجد- مدرسه چهارباغ	عناصر معماری
		نمای صحن
توضیحات		
<p>تقسیم‌بندی فضا به شکل چلیپا (چهارباغ)، باغچه‌ها، حوض و نمای دوطبقه حجره‌ها در عین تکرار، نظم خاصی به نمای صحن بخشیده و باعث ضرباهنگ متوالی چشم می‌گردد. ویژگی‌های ذکرشده صحن این بنا را نسبت به فضای ساده صحن مدرسه علیقلی آقا که فاقد حوض و باغچه و ایوان است کاملاً متمایز ساخته است.</p>		
		نمای سردر ورودی
توضیحات		
<p>کاربرد تزئینات درشت و تزئینات معقلی، پهنای کم نمای بیرونی سردر، تنوع کم در رنگ و نقش و عدم وجود نقوش گیاهی در بنای علیقلی آقا در مقابل تنوع نقش و فن، پهنای زیاد نمای بیرونی سردر، کاربرد کاشی پیچ، تلفیق نقوش گیاهی و هندسی و طیف رنگ‌های گوناگون حاکی از حمایت ضعیف‌تر از بنای علیقلی آقا است.</p>		
		هم‌جواری با طبیعت
توضیحات		
<p>وجود بستر آب (مادی) و حوض در بنای چهارباغ علاوه بر کارکرد متناسب با اقلیم خشک اصفهان و روحیه بخشی به کاربران، باعث ایجاد تکرار عناصر و اجزاء شده و می‌تواند نمادی از عالم مثل را تداعی نماید. نهر باباحسن که از میان مجموعه علیقلی آقا عبور می‌نماید به علت سرپوشیدگی عمده، کمتر فاقد کارکردهای فوق است.</p>		

(نگارندگان)

۵. بررسی تطبیقی آرایه‌های معماری دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا در میان آرایه‌های معماری دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا عمده‌ترین و مهم‌ترین تزئینات کاشی‌کاری است که در بیشتر سطوح دو بنا خودنمایی می‌کنند. همچنین نکته قابل توجه شباهت‌های معنادار نقش و فنون این هنر در دو بنا است. در ادامه آرایه‌های مختلف با تأکید بر هنر کاشی‌کاری از حیث ساختار و نقوش و محتوا مورد بازشناسی مختصر قرار خواهند گرفت.

۵-۱. فن

۵-۱-۱. آرایه‌های کاشی‌کاری

تنوع فنون کاشی‌های دو بنا قابل توجه است. از جمله مهم‌ترین این فن‌ها می‌توان به هفت‌رنگ، معرق، معقلی و کاشی فتیله (زغره یا پیچ) اشاره نمود. با توجه به کمبود فضا در این قسمت از جزئیات کمی و کیفی بازتاب هر یک از فنون چشم‌پوشی نموده و به‌طور اجمالی مهم‌ترین آن‌ها را در جدول شماره ۳ ارائه می‌نماییم.

جدول ۳. بررسی تطبیقی آرایه‌های کاشی‌کاری دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا

فن	نوع نقش	مسجد- مدرسه چهارباغ		مسجد- مدرسه علیقلی آقا	
		محل اجرا در بنا	نمونه تصاویر	محل اجرا در بنا	نمونه تصاویر
هفت‌رنگ	نقوش گیاهی	ایوان‌ها، لچکی‌ها، فضای داخلی گنبد و بالای مناره‌ها و بخشی از استوانه گنبد		کاربرد در حاشیه سردر ورودی؛ که واجد ویژگی‌های نقش و رنگ سبک قاجار است؛ و این‌گونه به نظر می‌رسد که عهد قاجار مورد مرمت و یا تعویض قرار گرفته است	
	کتیبه	هشتی ورودی، نمای خارجی و داخلی محراب‌ها، ایوان شمالی		اصلی‌ترین کتیبه مربوط به شبستان بوده لیکن در سردر بنا نیز نمونه‌هایی از کتیبه‌ها موجود است.	

	بیشترین وسعت تزئینات به‌کاررفته در صحن بنا و به‌خصوص در قسمت پشت بغل‌های طاق‌نماها		پوشش سقف هشتی، گنبد و مناره،	نقوش هندسی	معماری
	محراب کوچک موجود در موازات شبستان در صحن بنا که حاوی تزئینات ظریف و متنوعی است		سردر ورودی اصلی و فرعی، فضای داخلی محراب‌ها،	کتیبه	
	کاربرد محدود این فن به‌گونه‌ای که بیشتر خلاصه به سقف هشتی ورودی می‌گردد		در جزرها و دهنه‌ها، لنگه طاق‌ها، اطراف پاگرد گنبد	نقوش هندسی	معماری
	طاقچه‌های داخل حیاط و سقف هشتی ورودی		ایوان شرقی، پشت بغل‌های درگاه‌های ایوان شمالی،	کتیبه	
-	این فن در بنای علیقلی‌آقا مشاهده نگردید		به عنوان کادر زینتی در سردر اصلی، محراب، داخل ایوان جنوبی	زینتی	فتیله (بیخ)

(نگارندگان)

همان‌گونه که گفته شد کاربرد وسیع تزئینات در بنای مسجد- مدرسه چهارباغ که در جدول به آن اشاره‌شده نمایشی از حمایت طبقه حاکم از این بنا است. این در حالی

است که علی‌رغم تشابهات سبک و شیوه اجرای نقوش و فنون تزئینی در مسجد-مدرسه علیقلی آقا آرایه‌های کمتری بکار رفته است.

۵-۱-۲. آرایه‌های سنگی

حجاری سنگ: این تزئینات در دو مسجد-مدرسه، بیشتر در قالب ستون‌های گلدانی در ورودی، سنگاب‌ها و کتیبه‌نگاری‌ها به کار رفته است. در جدول ذیل (شماره ۴) نمونه‌هایی از آرایه‌های سنگی دو بنا نمایش داده شده است.

جدول ۴. بررسی آرایه‌های سنگی دو بنا

نمونه تصاویر		ردیف
مسجد-مدرسه علیقلی آقا	مسجد-مدرسه چهارباغ	
		حجاری
نمونه مشابه رؤیت نشد		شبکه
		نقاشی و طلا اندازی

(نگارندگان)

۵-۱-۳. تزئینات گچی

نقاشی روی گچ به شیوه تذهیب: این دسته از آرایه‌ها در مقرنس‌ها و رسمی بندی‌های حجره‌های مسجد-مدرسه چهارباغ دیده می‌شود که بر زمینه آبی یا قهوه‌ای و با نقوش گیاهی آراسته شده است (خانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۵). این گونه تزئینات در بنای علیقلی آقا دیده نشده است.

طلاکاری بر روی گچ: این هنر که به نوعی جزء آرایه‌های شاهانه و هزینه‌بر به حساب می‌آید در تزئینات حواشی دیوارها و سربخاری زیبای حجره اختصاصی شاه سلطان

حسین در مسجد- مدرسه چهارباغ به زیبایی به‌کاررفته است. بر اساس نظر جابری انصاری: سر مناره‌ها نیز قبلاً قبه‌هایی از طلا داشته که در قحطی سال ۱۲۸۸ ه.ق. سرقت شده است (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۲۰۱) آرایه‌های طلاکاری بر روی گچ در بنای علیقلی‌آقا دیده نشده است؛ که این موضوع را می‌توان در ارتباط مستقیم با حمایت کمتر بنا به نسبت بنای چهارباغ تبیین نمود.

۵-۲. نقوش و طرح‌ها

۵-۲-۱. نقوش هندسی: گره‌ها (انواع گره‌های ساده و پیچیده و شاه‌گره‌ها)

مسجد- مدرسه چهارباغ مجموعه‌ای از انواع نقوش هندسی، گره‌کشی‌ها و به تعبیر دیگر، دایرةالمعارف مصوری از اشکال و پیرایندهای هندسی و تجریدی با تنوع زیاد است (خانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۵). طبق نظر نویسندگان بزرگی چون پوپ، الگوها و نقوش هندسی به‌کاررفته در مدرسه چهارباغ بسیار متنوع و درنهایت دقت و قوت اجرا شده است؛ که در قیاس با نقوش گردان این بنا و دیگر بناهای صفویه، بسیار زیبا توصیف شده است (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۱۴۰۷). این گروه از نقوش، بیشترین تشابه را در آرایه‌های دو مسجد- مدرسه به وجود آورده‌اند؛ و از اصلی‌ترین نقوش به کار رفته در دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی‌آقا هستند و در واقع شاخصه اصلی آرایه‌های معماری این دو بنا به حساب می‌آیند؛ که اغلب با هنر کاشی‌معرق اجرا شده‌اند. با توجه به کاربرد فراوان نقوش هندسی در این دو بنا، این نقوش به چند گونه مختلف تقسیم می‌شود از جمله: نقوش ساده هندسی، نقوش هندسی و مرکب و پیچیده و نقوش هندسی ترکیب‌شده با سایر عناصر تزئینی دیگر همچون: اشکال گیاهی و کتیبه‌ها و غیره است که تصاویر تعدادی از آن‌ها در جدول شماره ۳ ارائه شده است.

۵-۲-۲. نقوش گیاهی: اسلیمی و ختایی

در بین نقوش گیاهی منتظم و استلیزه شده، اسلیمی‌ها و ختایی‌ها از همه شناخته‌شده‌تر هستند که دارای انواع و گونه‌های متنوعی هستند (تام سن، ۱۳۸۶: ۱۴۳-۱۳۲). سردر مسجد- مدرسه چهارباغ با کاشی‌معرق و نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی به صورت ترکیبی تزئین شده است علاوه بر این، دیواره‌های شمالی و جنوبی ورودی، بالای سکوها، لچکی‌های ایوان‌ها، گنبد، زیر گنبد و محراب با کاشی‌معرق و نقوش گیاهی اسلیمی و ختایی تزئین شده است. نقوش اسلیمی و ختایی در آرایه‌های معماری بنای علیقلی‌آقا به صورت کاملاً محدود و در قسمتی از نمای سردر و کتیبه شبستان به‌کاررفته

است که نمایانگر تنوع کم در نقوش به کار رفته در آرایه‌های معماری است که در نتیجه حمایت محدودتر به نسبت بنای چهارباغ اتفاق افتاده است.

جدول ۴. بررسی انواع نقوش و فن‌های به کار رفته در دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا

انواع تزئینات		کاشی		گچ		فلز		چوب		سنگ								
تکنیک‌ها و شیوه‌های اجرا انواع نقوش تزئینی در بناها		هفت‌رنگ	معرق	مغلی	قبیله	آرایه‌های گچی	دیوارنگاره	طلاکاری روی گچ	قلم‌زنی	ملیه‌کاری	تزئینات در کوب	مشک	آلت و نقطه	خانم	مین	مشک		
مسجد-مدرسه چهارباغ		اسلیبی																
		ختابی																
		هندسی																
		حیوانی																
مسجد-مدرسه علیقلی آقا		کتیبه‌ها																
		اسلیبی																
		ختابی																
		هندسی																
کتیبه‌ها		حیوانی																
		کتیبه‌ها																
توضیحات																		
<p>طبق تحلیل کمی انجام‌گرفته در جدول فوق که در تکمیل تحلیل‌های کیفی و تبیین علل تمایزات میان ساختار معماری و تزئینات دو بنا در قالب متن و تصاویری در قسمت‌های پیشین ذکر گردید. با در نظر داشتن ثبت نام شاه بر سردر کاشی کاری شده دو بنا و ضمن در نظر داشتن این نکته که مسجد-مدرسه چهارباغ در یک مجموعه شهری شاهانه و تحت حمایت مستقیم شاه و خاندان وی بنا گردیده است و مسجد-مدرسه علیقلی آقا در یک مجموعه شهری مردمی به همراه حمایت با واسطه شاه و توسط یکی از شاهزادگان شکل گرفته است. در این جدول در دیدگاهی کلی کثرت و تنوع تزئینات معماری و هنرهای صناعی به‌کاررفته در بنای چهارباغ در برابر بنای علیقلی آقا به‌وضوح نشان داده شده است. لیکن از منظری موشکافانه‌تر نسبت به نوع تزئینات و تکنیک‌هایی که حضوری کم‌رنگ‌تر در بنای علیقلی آقا دارند این نتیجه حاصل می‌گردد که این تزئینات به‌نوعی در دسته هنرهای مستظرفه قرار گرفته و در ارتباط مستقیم با نوع حمایت و هزینه صرف شده برای اجرای آن‌ها می‌باشند، لذا در بنای شاهانه چهارباغ کاربردی چشمگیرتر دارند. نتیجه مهم دیگری که ماحصل این جدول در راستای سبک‌شناسی تزئینات می‌باشد فراوانی تزئینات اجراشده بر بستر کاشی‌های هفت‌رنگ در بعد تکنیک و نقوش هندسی در بعد نقش و طرح است، همچنین جایگاه کتیبه‌ها به‌عنوان تزئینات مکتوب نیز در دو بنا آشکار است.</p>																		

(نگارندگان)

۵-۲-۳. کتیبه‌ها

تفاوت چشمگیری بین کمیت و کیفیت کتیبه‌ها در دو بنا وجود دارد. بنای چهارباغ دارای کتیبه‌های زیبا و متعددی است که نمونه‌های آن را بر بستر چوب، سنگ، فلز و کاشی می‌توان مشاهده نمود. از جمله نمونه‌ها می‌توان به کتیبه‌های نستعلیق موجود در دست‌اندازهای چوبی غرفه‌های شش‌گانه اطراف سرسرای مدخل ورودی اشاره داشت؛ که شامل صلوات بر چهارده معصوم (ع) است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۶۹۵-۶۹۷). علاوه بر این‌ها از کتیبه‌هایی با خطوط ثلث در قسمت‌هایی همچون ایوان جنوبی، فضای درون گنبدخانه، شبستان، ساقه گنبد و به‌منظور بازنمایی آیات قرآنی، احادیث و روایات دینی بهره برده

شده است، در نمای غربی شامل مدخل و هشتی ورودی کتیبه‌هایی به خط نستعلیق به چشم می‌خورد که درون‌مایه آن‌ها اغلب اشعار فارسی در مدح حضرت علی (ع) و کتیبه‌های کوفی نیز که عمدتاً به هدف نگارش اسماء و صفات الهی و سوره‌های کوتاه قرآن به کاررفته است، تقریباً در تمامی قسمت‌های بنا و به‌طور شاخص در نمای داخلی ایوان شرقی وجود دارد.

جدول ۵. بررسی ساختار و محتوای کتیبه‌های دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا

خط	کتیبه	مسجد- مدرسه چهارباغ	مسجد- مدرسه علیقلی آقا
کوفی بنا	مضامین	استفاده فراوان از اسماء الله و سوره‌های کوچک قرآن (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۱۳۹)	اشاره به سوره‌های کوچک قرآن همچون سوره توحید
	ساختار	بازتاب اصول اعتقادی شیعه همچون: توحید، نبوت و امامت (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۰۸)	بازتاب مفاهیم و مبانی اسلامی همچون شهادتین
نثر	مضامین	پراکنده بودن در همه قسمت‌ها و به‌خصوص ایوان شرقی (کیانمهر و تقوی‌نژاد، ۱۳۹۰: ۱۴۳)	بکار بردن متن کتیبه‌ها در پیرایندهای هندسی همچون ستاره و غیره
	ساختار	تأکید بر پیرایندهای هندسی لوزی و مربع برای کادر و نقش‌مایه‌ها (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲)	قرارگیری کتیبه‌ها در حاشیه و در مجاورت نقوش هندسی و همخوانی با آن‌ها
	مضامین	بازتاب مفاهیم و مضامین قرآنی و سوره‌هایی همچون اسراء (آیات ۷۸-۸۲) که اشاره به نماز اول وقت دارد (جعفریان، ۱۳۸۵: ۹۲).	ارائه مهم‌ترین اطلاعات بنا در قالب مهم‌ترین کتیبه بنا با استفاده از این خط
	ساختار	تأکید بر امامت و جایگاه حضرت علی (ع) و احادیثی در مدح امام همچون: احادیث پیامبر (ص) در مدح ایشان (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۱۶) که در راستای سیاست مذهبی آن عصر است.	اشاره به ساخت و وقف بنا در زمان شاه سلطان حسین و تعریف و تمجید از وی توسط یکی از درباریان او، به نام علیقلی آقا
نستعلیق	مضامین و مضامین	بازتاب احادیث و آیاتی از قرآن با درون‌مایه ضرورت و اصول علم‌آموزی (همان، ۷۱۲).	-
	ساختار	اجرا اغلب به‌صورت کاشی‌های هفت‌رنگ (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۵).	قرارگیری یکی از شاخص‌ترین کتیبه‌های ثلث سنگی در سردر این بنا
	مضامین و مضامین	دارای کشیدگی و ارتفاع زیاد حروف (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲).	ترکیب‌بندی منسجم، با حفظ تناسب خط کرسی
	ساختار	تأکید بر ولایت حضرت علی (ع) و نبوت پیامبر (ص)	اشاره به ساخت بنا در زمان شاه سلطان حسین و تاریخ بنا
	مضامین و مضامین	اشاره به پادشاهی همراه با عدل و داد شاه سلطان حسین (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۱۱-۷۰۹)	اشاره به ساخت شبستان و کتیبه‌نویس، در کتیبه سردر شبستان
ساختار	اجرای این خط بر زمینه‌های گوناگون همچون کاشی، فلز و چوب	به‌کارگیری در کنار نقوش طبیعت‌گرا و تزئینی	
		استفاده اندک به نسبت دیگر خطوط	اجرا بر زمینه کاشی هفت‌رنگ

(نگارندگان)

در مسجد- مدرسه علیقلی آقا تعدد کتیبه‌ها اندک است و بیشتر شامل کتیبه‌ها و آرایه‌های خوشنویسی کوفی بنایی است. با این حال یکی از شاخص‌ترین کتیبه‌های اجرا شده در سردر بنا بر روی سنگی به رنگ قهوه‌ای نقش بسته که به خط ثلث است که خوشنویسی آن توسط علی نقی امامی خوشنویس شاخص عصر صفوی اجرا شده است.

جدول ۶. بررسی تحلیلی نوع حمایت و اطلاعات وقفی دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا

تطبیق نوع حمایت و نمودهای آن در دو مسجد- مدرسه چهارباغ و علیقلی آقا			
عنوان	مسجد- مدرسه چهارباغ	مسجد- مدرسه علیقلی آقا	توضیحات
متن کتیبه‌ها	قرارگیری نام شاه سلطان حسین در نقطه طلایی و مرکزی کتیبه ثلث سردر بر بستر کاشی بارنگی متمایز، مدح وی در قالب اشعاری فارسی در قالب کتیبه فلزی بر بستر درب اصلی ورودی و همچنین مدح و ذکر نام وی در کتیبه‌های کاشی‌کاری هشتی ورودی و کتیبه‌های چوبی غرفه‌های فوقانی که برای جلوه و خوانایی بیشتر، متمایز از زمینه اجرا شده‌اند.	قرارگیری نام شاه سلطان حسین در کنار نام علیقلی آقا در کتیبه سنگی با خط ثلث و همچنین در کتیبه نستعلیق کاشی‌کاری سردر که به صورت قاب‌بندی‌های تفکیک‌شده آمده است مشهود است.	نام شاه در بنای چهارباغ به‌عنوان سازنده و بانی و حامی اصلی بنا به‌طور مستقل ذکر شده ولیکن در بنای علیقلی آقا نام شاه به‌عنوان دستوردهنده و شاه وقت، در کنار واقف و بانی یعنی علیقلی آقا آورده شده است. در متن کتیبه آمده است (زمان) دولت سلطان حسین.
نماد در ساختار معماری	اختصاص حجره‌های مختص شاه با تزئینات طلاکاری بر روی گچ، شرکت در مراسم‌ها و کلاس‌های درس و سرکشی مرتب از زمان ساخت بنا تا آخرین روزهای عمر به‌نحوی که طبق اسناد افغان‌ها وی را در آخرین روزهای عمر در حجره مخصوص وی به قتل رساندند (خانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۱).	مشاهده نشدن آثاری از حضور مداوم و حمایت مستقیم شاه چه در بعد ساختار بنا و چه در بعد اسناد و اطلاعات تاریخی موجود در مورد بنا.	شاه سلطان حسین به علت روحیات دینی، علاقه خاص و سفارش مادر وی، توجه ویژه‌ای به بنای چهارباغ داشته است که در هیچ بنای دیگر عصر وی و حتی دیگر شاهان صفوی نیز معادلی ندارد.
اسناد تاریخی و وقف‌نامه‌ها	مطالب مندرج در اسناد تاریخی و در صدر آن‌ها وقف‌نامه بنا گواه بر ذکر نام شاه و مادر وی به‌عنوان بانیان اصلی بنا و اختصاص موقوفات بسیار و حمایت‌های مالی فراوان توسط این دو شخصیت است به‌نحوی که علاوه بر وقف کاروانسرا و بازار بزرگ جنب	در متن وقف‌نامه نام شاه ذکر نشده است و بیشتر نام خود علیقلی آقا، خسرو آقا (برادر وی) و تعدادی از افراد عوام ذکر شده است. بر اساس آن متن، وقفیات شامل حمام دوقلو، چاه،	ذکر نام شاه در وقف‌نامه به‌عنوان بانی و واقف اصلی و حمایت مستقیم وی از بنا و همچنین موقوفات کثیری که توسط مادرشاه و خود وی وقف برآبادانی این بنا شده است در مقابل ذکر نام

اسناد تاریخی و وقفنامه‌ها	بنا، وقفیات بعضاً شامل کل بعضی از روستاهای اطراف و یا زمین‌های وسیعی می‌شده است که درآمدهای آن صرف ساخت بنا، حفظ و نگهداری و همچنین هزینه‌های جاری و طلاب می‌شده است (سپینتا، ۱۳۴۶: ۱۱۹).	چهار باب مغازه جانبی، دستگاه‌های مربوط به یک مغازه در بازار اصفهان، دکان بقالی، دریاچه کنار حمام، سقاخانه و بازار (چهارسوق) روبرو	علیقلی آقا به‌عنوان یک شاهزاده به‌عنوان بانی اصلی و وقف مواردی چند از جمله چند باب دکان و سقاخانه و حمام، نشان از جایگاه فرادست حمایت در بنای چهارباغ دارد
نتایج کلی مطالب فوق			
<p>شیوه حمایت از یک بنا و مسئله وقف و موقوفات، از جمله مسائل مهمی است که از مرحله انتخاب محل احداث، معماران، مواد و مصالح، ابعاد و ساختار بنا (سفت‌کاری) تا مرحله اجرای تزئینات به لحاظ فنی و نقش، عناصر نمادین و ملحقات بنا (نازک‌کاری) و تأمین مخارج حفظ، مرمت و هزینه‌های جاری بنا و کاربران را در برمی‌گیرد. با وجود ثبت‌نام شاه سلطان حسین در نقطه طلایی سردر ورودی دو بنا که به‌گونه‌ای نشان از حمایت شاه مذکور از دو بنا دارد، مسجد- مدرسه چهارباغ به‌واسطه نگاه ویژه شاه سلطان حسین و حمایت بی‌واسطه وی و همچنین موقوفات فراوان مادرشاه تفاوت‌های چشمگیری از حیث ابعاد و ساختار بنا و همچنین تزئینات در مقایسه با مسجد- مدرسه علیقلی آقا که توسط شاهزاده دربار شاه سلطان حسین و حمایت غیرمستقیم و باواسطه شاه بنا گردیده است دارد.</p>			

(نگارندگان)

۶. نتیجه

نتایج حاصل از این پژوهش از ابتدایی‌ترین سطح آن یعنی بازشناسی منسجم و روشمند ساختار و آرایه‌های معماری دو بنا تا سطح میانی یعنی مرحله تطبیق دو بنا از حیث ساختار و تزئینات با مبنا قرار دادن نحوه حمایت و محل قرارگیری دو بنا و سپس تحلیل و تبیین یافته‌های بخش‌های پیشین در بخش پایانی دارای وجوه نوآورانه و متمایزکننده‌ای از سایر پژوهش‌هایی است که غالباً به صورت توصیفی یکی از دو بنا را مورد مطالعه قرار داده‌اند. همچنین از جمله تفاوت‌های مهم این پژوهش می‌توان به فرضیه مند بودن اشاره داشت.

در بعد تحلیل ساختار کلی دو بنا که قسمت نخست سؤال اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد، هر دو بنا علاوه بر قرارگیری در کنار دیگر مجموعه‌های شهری، دارای سردرهای مجلل و شاخصی هستند و در هر دو بنا بازتاب‌دهنده کهن‌الگوی چهارباغ در راستای چهار ایوان است، نشان از توجه صفویان به الگوی باستانی باغ و بهشت ایرانی است. همچنین همراهی کالبد دو بنا با عنصر نهر آب که در شهر اصفهان با نام «مادی» شناخته می‌شود، حال این فرم در بنای علیقلی آقا وجود ندارد اما ساخت بنا در چهار طرف حیاط نیز خود مرتبط با فرم چلیپای چهار ایوانی است بر این اساس می‌توان اشاره نمود که معماران بناهای علمی- مذهبی عصر صفویه و به‌خصوص اواخر این دوره پربار،

ضمن وفاداری به شکل چلیپا و فرمت چهار ایوانی، به تناسب مبانی اعتقادی و سیاست مذهبی حاکم در این عصر، ایده باغ ایرانی که جلوه‌ای از باغ بهشت (فردوس) است را در مدارس و مسجد- مدرسه‌های این عصر به زیبایی به اجرا درآورده‌اند. ولی به لحاظ وسعت، جزئیات و عناصر و همچنین کیفیت و پیچیدگی ساختار معماری، مسجد- مدرسه چهارباغ برتری‌های بسیاری نسبت به بنای علیقلی‌آقا داراست. در حوزه آرایه‌های معماری و به‌خصوص کاشی‌کاری که مهم‌ترین تزئین دو بنا را شامل می‌شود نیز شباهت‌های حائز اهمیتی مشاهده گردید که از جمله مهم‌ترین آن‌ها در بعد ساختار و فن تزئینات، می‌توان به اجرای مقرنس‌کاری‌ها و تزئینات کاشی‌کاری ریزنقش در سردر ورودی، نماهای داخلی صحن و به‌خصوص تزئین پشت بغل‌ها اشاره داشت که اغلب با فن نفیس کاشی‌معرق به اجرا درآمده‌اند. تزئینات مذکور که با بهره‌گیری از طیف‌های مختلف رنگی و با تمرکز بر رنگ زرد، لاجوردی، فیروزه‌ای و مشکی نمایش داده شده‌اند، به‌صورت بافت ظریف و پرکاری از نقوش هندسی و شاه‌گره‌ها به کالبد سنگین بنا روح دمیده‌اند. لذا بر این اساس می‌توان بیان داشت که یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های سبک‌شناسی تزئینات کاشی‌کاری در عصر شاه سلطان حسین صفوی زینت بخشی قسمت‌های معینی از بنا با بهره‌گیری از نقوش بسیار ریزنقش و منتظم هندسی، با بهره‌گیری از طیف‌های رنگی قطعات کوچک کاشی‌معرق است.

با وجود شاخصه مهمی که به‌عنوان یکی از اصول حاکم بر این دو بنا و در مقیاسی وسیع‌تر در عصر شاه سلطان حسین ذکر گردید، در حوزه تنوع نقوش، کثرت، کیفیت فنون و مواد و مصالح به‌کاررفته در تزئینات دو بنا تفاوت‌های بسیاری دیده می‌شود؛ که در متن مقاله بدان پرداخته شد. با توجه به ساخت دو مجموعه شهری و دو مسجد- مدرسه مذکور، در زمان شاه سلطان حسین به‌گونه‌ای می‌توان یکی از عوامل مهم در ایجاد تمایزات و تشابهات موجود در بعد ساختار معماری و تزئینات وابسته به معماری دو بنا را در نحوه حمایت از آن‌ها جست‌وجو کرد. در این راستا پژوهش حاضر تلاش نمود که با ارائه نمونه‌های تصویری و تجزیه و تحلیل نقاط تمایز و تشابه دو بنا به‌خصوص با تأکید بر آرایه‌های آن‌ها تأثیر حمایت بی‌واسطه شاه، نظارت و حمایت مستقیم در مسجد- مدرسه چهارباغ و اختصاص موقوفات بسیار توسط شاه و مادر وی برای ساخت و آبادانی آن را نسبت به بنای علیقلی‌آقا که با وجود ثبت‌نام شاه در نقطه طلایی سردر آن، با حمایت غیرمستقیم شاه و توسط یکی از شاهزادگان و درباریان، به نام علیقلی‌آقا ساخته و وقف گردیده است را تبیین کند. عامل قابل توجه دیگر که در کنار نحوه حمایت باید بدان اشاره نمود مورد مکان‌یابی دو بنا و به‌تبع آن‌ها مجموعه‌های شهری

آن دو است، به گونه‌ای که مجموعه شهری چهارباغ در محیطی شاهانه و در جوار مراکز استقرار حکومت جای گرفته، لیکن مجموعه شهری علیقلی‌آقا را به گونه‌ای می‌توان یک مجموعه خدمات شهری محله‌ای نامید. بر این اساس در راستای تبیین فرضیه مطرح در پژوهش نیز می‌توان این گونه بیان نمود که یافته‌های پژوهش نمایانگر آن است که بخش قابل توجهی از فرضیه قابل اثبات است لیکن برای دستیابی به نتایج جامع‌تر و مستدل‌تر باید نمونه‌های بیشتری از دوره پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی مورد مطالعه قرار گیرند. با توجه به گستردگی دو مجموعه شهری مورد بحث در پژوهش پیش‌رو و ظرفیت‌های پژوهشی هر یک از آن‌ها، به‌عنوان مراجعی مهم در سبک‌شناسی هنر و معماری اواخر عهد صفویه و تأثیر و تأثرات ادوار گذشته و پس‌از آن، پژوهش پیرامون تناسبات و ترکیب‌بندی‌ها و همچنین گونه‌شناسی نقوش و فنون به کار رفته در طرح تزئینات وابسته به معماری دو بنا به منظور انجام پژوهش‌های آینده پیشنهاد می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. از جمله قدیمی‌ترین و مشهورترین خیابان‌های شهر اصفهان است.
۲. خیابان و محله بیدآباد از جمله قدیمی‌ترین مکان‌های شهر اصفهان در مجاورت خیابان مسجد سید است.

منابع

- قرآن کریم.
- بلر، شیلا و جانان‌ام بلوم (۱۳۸۱). *هنر و معماری اسلامی ایران*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، سروش.
- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کورش و سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری دو مسجد- مدرسه چهارباغ و سید اصفهان»، *نشریه مطالعات تطبیقی هنر دانشگاه هنر اصفهان*، سال اول، شماره دوم، صص ۱-۱۹.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۲). *سبک‌شناسی معماری ایرانی*، غلامحسین معماریان، تهران، پژوهنده.
- تام سن، منصور (۱۳۸۶). *کارگاه طراحی نقوش سنتی ۱*، تهران، چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- جابری انصاری، محمدحسن خان (۱۳۲۱). *تاریخ اصفهان و ری*، تهران، انتشارات عمادزاده.
- _____ (۱۳۷۸). *تاریخ اصفهان*، اصفهان، نشر مشعل.
- جاوری، محسن (۱۳۷۷). «مدارس دوره صفوی در اصفهان»، *فصل‌نامه تحقیقاتی رواق*، سال ۱، دوره ۱، صص ۶۸-۵۵.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۷۹). *گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*، ج ۵ (مدارس)، تهران، دانشگاه شهید بهشتی با همکاری سازمان میراث فرهنگی.

- خانی، سمیه؛ صالحی کاخکی، احمد و تقوی‌نژاد، بهاره (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان». نشریه مطالعات تطبیقی هنر (دو فصلنامه علمی-پژوهشی) سال دوم، شماره چهارم، صص ۳۷-۵۱.
- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم (۱۳۵۲). آثار ملی اصفهان، چاپ اول، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی. سپنتا، عبدالحسین (۱۳۴۶). تاریخچه اوقاف اصفهان، اصفهان، انتشارات اوقاف اصفهان.
- سیوری، راجر (۱۳۷۲). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، مرکز. طبسی، محسن (۱۳۷۸). «مطالعه و شناخت مرکز محله علیقلی‌آقا و طرح مرمت و احیای حمام»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد مرمت بنا.
- صنعتی زاده، آیدا (۱۳۹۲). «سنجش کیفیت محیطی محلات شهری با تأکید بر توسعه پایدار (نمونه موردی: محله علیقلی‌آقا اصفهان)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی دانشگاه هنر اصفهان.
- کیانمهر، قباد و بهاره تقوی‌نژاد (۱۳۹۰). «مطالعه‌ی تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه‌ی چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه». مجله‌ی پژوهش‌های تاریخی (علمی-پژوهشی)، دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، صص ۱۳۳-۱۵۷.
- لطفی، الله (۱۳۹۳). «طراحی شهری با هدف ارتقای حیات شبانه در محورهای مجهز محلی با رویکرد منظر حسی (مطالعه موردی: محور تاریخی علیقلی‌آقا در اصفهان)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته شهرسازی دانشگاه هنر اصفهان.
- موسوی فریدنی، محمدعلی (۱۳۷۸). اصفهان از نگاهی دیگر، اصفهان، نقش خورشید.
- نصر، سید حسین (۱۳۵۹). علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، تهران، انتشارات خوارزمی، چاپ دوم.
- هنر فر، لطف‌الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان، چاپ و انتشار کتاب‌فروشی ثقفی.
- هوشیاری، محمدمهدی؛ پورنادری، حسین و فرشته نژاد، سید مرتضی (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد-مدرسه در معماری اسلامی ایران»، مطالعات معماری ایران، سال دوم، شماره ۳، صص ۳۷-۵۴.